

УДК 316.613.434

Т.О. СЕРГА

НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї ЯК СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА

Серга Тетяна Олексіївна – доцент кафедри соціології та соціальної роботи, Класичний приватний університет (м. Запоріжжя)

Статтю присвячено розгляду теоретичних засад проблеми домашнього насильства, наукового розуміння цього явища, його причин та факторів. Також автором запропоновані основні напрямки стратегії щодо попередження насильства у сім'ї в сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: агресія, віктимізація, гендерна поведінка, дискримінація, жертви домашнього насильства, жінка, насильство, подружжя, сім'я.

Статья посвящена рассмотрению теоретических основ проблемы домашнего насилия, научного понимания этого явления, его причин и факторов. Также автором предложены основные направления стратегии по предупреждению насилия в семье в современном украинском обществе.

Ключевые слова: агрессия, виктимизация, гендерное поведение, дискриминация, жертвы домашнего насилия, женщина, насилие, супруги, семья.

The article considers the theoretical foundations of the problem of domestic violence, the scientific understanding of this phenomenon, its causes and factors. Also, the author offers guidelines strategy to prevent domestic violence in the modern Ukrainian society.

Key words: aggression, victimization, gender behavior, discrimination, victims of domestic violence, woman abuse, wife and family.

© Т.О. Серга, 2012

Постановка проблеми. У сучасній соціології склалася спеціальна галузь, присвячена вивченню феномена насильства – соціологія насильства. Насильство вивчається тут з різних боків: як соціальний феномен, як соціальний інститут, а також як одне із соціальних явищ, що характеризує ту чи іншу соціальну систему. І якщо соціологи розглядають вплив насильства на велику соціальну систему (наприклад державу в цілому), то тут навіть можливе виділення позитивних функцій насильства [6, с. 14-15]. Проте насильство, що виникає при взаємодії членів такої малої соціальної групи, як сім'я, однозначно оцінюється суспільною свідомістю як негативне явище.

Згідно з даними криміналістики, охорони здоров'я, соціології, преси, в значній частині українських сімей склався спосіб життя, для якого насильницькі міжособистісні відносини стають нормою, передаються від одного покоління до іншого. Головними жертвами сімейного насильства є діти, жінки, престарілі люди та інваліди.

Необхідне втручання в ситуацію суспільства, усвідомлення насильства в сім'ї як особливої соціальної проблеми, що вимагає комплексної системи профілактичних та корекційних заходів, спрямованих на її вирішення. З середини 2000-х років було здійснено ряд державних заходів щодо поліпшення соціально-економічного становища сім'ї, захисту материнства і дитинства, щодо запобігання сирітства та бездоглядності дітей. Однак радикально переламати негативні тенденції в цій сфері поки що не вдається.

У світовій соціології проблема насильства в сім'ї почала досліджуватися у другій половині двадцятого століття. Лідуючі позиції тут займає соціологія США, де зазначена проблема вперше

була усвідомлена як негативне явище національного масштабу, що вимагає адекватних науково-теоретичних і практичних підходів до його аналізу та запобігання. Найбільш значущими працями є дослідження, виконані соціологами М.Страусом, Р.Джеллом і С.Стейнметцом у 1975 р., а потім ними продовжені у 1985 р. Визнаними авторитетами з зазначеної проблематики, на яких спираються багато вітчизняних учених, є також Р.Геллес, Р.Берк, Е.Даглас, К.Йолло, Л.Лерман, Д.Хайнс, Л.Шерман, Д.Фінкельхор та інші.

В Україні сімейне насильство стає предметом дослідження відносно недавно, коли в країні почалися радикальні соціально-політичні та економічні зміни, які покликали за собою цілий ряд не прогнозованих наслідків та загострили проблеми, які раніше знаходилися в латентному стані. Серед вітчизняних учених, які особливу увагу приділили дослідженню цієї теми, можна виділити Т.Ю. Забеліну, Ю.П. Платонову, Н.О. Шведову, Є.Г. Тонкопєєву та інших.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які ми спираємося, дозволяє стверджувати, що сьогодні у вітчизняній соціальній науці поки що бракує фундаментальних розробок з проблеми домашнього насильства. Існує також проблема індиферентного відношення суспільної думки до домашнього насильства. Це, мабуть, обумовлено тим фактом, що основним джерелом інформації для населення про сімейне насильство є ЗМІ. При цьому ЗМІ замість транслявання прикладів нормативної культури відносин, постійно показують крайні форми прояву сімейного насильства (побиття, замах на вбивство або вбивство). Таким чином, мимоволі відбувається насадження деструктивних

стереотипів у свідомості людей. При цьому саме насильство представляється як нормальний спосіб вирішення конфліктів.

Цілком очевидно, що будь-якої єдиної державної стратегії щодо запобігання сімейного насильства в Україні поки ще не існує.

Мета та завдання дослідження. Метою даної статті і є окреслення основних теоретичних засад проблеми домашнього насильства та розробка основних напрямків стратегії щодо попередження насильства у сім'ї в сучасній Україні.

Для досягнення означеної мети необхідно вирішити наступні завдання:

1. Розглянути основні підходи до розуміння проблеми домашнього насильства над жінкою в сім'ї.

2. Розкрити поняття та особливості домашнього або сімейного насильства.

3. Виявити причини та фактори домашнього насильства по відношенню до жінок.

4. Розробити рекомендації щодо попередження насильства у сім'ї в сучасному українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. У соціологічній науці склалися основні підходи до розуміння проблеми домашнього насильства над жінкою в сім'ї.

Так, відповідно до соціально-історичного підходу насильство в сім'ї розглядається як соціальна проблема, що виникла через домінуючу позицію чоловіка у суспільних відносинах. Отже, можна стверджувати, що домашнє насильство в сім'ї є важливим фактором дискримінації одного з її членів. При цьому практично немає механізму для викорінення цієї дискримінації. Безкарність насильства в сім'ї стає моделлю гендерної поведінки, яка засвоюється дітьми як норма і відтворюється з покоління в покоління.

Витоки домашнього насильства в сім'ї закладені у звичаях суспільства, у системі норм і правил, які заповідають чоловікам і жінкам певну поведінку. Суспільство підтримує і винагороджує тих, хто дотримується цих правил, і карає за відступ від них. Значною мірою така поведінка є наслідком традиційного виховання, при якому агресивна поведінка чоловіків розглядається як єдиний спосіб вирішення існуючих проблем.

Е.Гондолф, М.Фишер досліджують історичні причини домашнього насильства та розглядають насильство як пережиток минулого, коли чоловік мав закріплене не тільки традицією, а й законом право карати і дисциплінувати дружину. Вітчизняні дослідники констатують той факт, що насильство є проявом нерівного співвідношення сил, що історично склалися, між чоловіком і жінкою, та яке призвело до домінування над жінками і до дискримінації жінок з боку чоловіків. Така дискримінація жінок з боку чоловіків історично підтверджувалася в «Домострої» – зводі законів, які в числі інших регулювали і сімейні відносини на Русі. У «Домострої» цілий розділ присвячений тому, яким саме способом потрібно «правильно» карати дружину, яка завинила, докладно описуючи при цьому практичні деталі цього чоловічого заняття.

Другий підхід фокусується на походженні та формах конфлікту і вивчає особливості взаємодії, динаміки спілкування, процесу вирішення конфліктів у сім'ї як системі. За системно-сімейним підходом, домашнє насильство можна розглядати як систему поведінки, мета якої – досягнення влади і контролю в сімейних стосунках.

При цьому будь-які члени сім'ї можуть стати об'єктом – жертвою в такій системі поведінки. Сімдесят відсотків усіх жертв тяжких насильницьких актів у сім'ї становлять жінки та діти. О.Савчук констатує п'ять типів сімейної жорстокості: з боку батьків по відношенню до дітей; чоловіка по відношенню до дружини чи навпаки (так зване подружнє насильство); дітей і онуків по відношенню до престарілих родичів; старших дітей щодо молодших; одних членів сім'ї щодо інших [8, с. 386].

У межах соціокультурного підходу представниками, якого є О.Данилова, Т.Клименкова, О.Гапова, І.Жеребкіна домашнє насильство в сім'ї пов'язується з дослідженнями патріархального типу культури як культури насильства. Послідовники цієї теорії зосереджували свою увагу на культурних нормах, які провокують насильство, та на патріархальній соціальній структурі, що сприяє домінуванню ролі чоловіка над жінкою. В основі соціокультурного підходу важливим є ґендерний аналіз взаємин, згідно з яким існування ієрархічної системи статей слугує підґрунтям виникнення насильницьких моделей поведінки у чоловіків та жертвової позиції у жінок. Загалом насильство в сім'ї за цим підходом зумовлюється комплексним впливом біологічних, психологічних та соціальних факторів.

Структурні теорії виділяють роль патріархату, неминуче ставлячи будь-якого чоловіка в положення потенційного насильника. Переважно цей підхід присутній у роботах Дж.Хірна, М.Шеллер. Дж.Хірна виділяє зв'язок чоловіка з владою і контролем та пише про чоловічу культуру насильства. Він вказує, що чоловіки частіше, ніж жінки, здійснюють злочини, пов'язані з насильством. М.Шеллер вважає, що домашнє насильство щодо жінок виходить з природи жінки – вона народилася жінкою і, перебуваючи в певних відносинах з чоловіком, вона набуває особливого, більш низького у порівнянні з чоловіком соціального статусу. Всі ці фактори роблять жінку вразливою до насильства в сім'ї. Відповідно до «Декларації про викорінення насильства щодо жінок», проголошеної резолюцією 48/104 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 року, насильство щодо жінок означає будь-який акт насильства, здійснений за ознакою статі, який завдає або може завдати фізичної, сексуальної чи психологічної шкоди або страждання жінкам, а також загрози здійснення таких актів, примус чи свавільне позбавлення волі як у громадському, так і в приватному житті [7, с.11].

О. Вороніна уточнює, що «домашнє насильство – це будь-яка форма фізичного, сексуального чи психологічного насильства, яка загрожує безпеці або здоров'ю членів сім'ї з боку інших членів сім'ї. Формами домашнього насильства вважаються за-

грози застосування фізичної сили, побої і побиття та сексуальне насильство. Найчастіше жертвами виявляються жінки, хоча можуть бути і чоловіки, особливо якщо мова йде про психологічне насильство» [4, с.26].

На думку О. Данилової, одна з найважливіших особливостей сімейного або домашнього насильства полягає в тому, що воно являє собою повторювані в часі інциденти множинних видів насильства (фізичного, сексуального, психологічного та економічного). «Тут важливо відзначити різницю між сімейним конфліктом та випадком насильства: якщо конфлікт має локальний ізольований характер, то насильство має системну основу і складається з наступних один за одним інцидентів» [5, с. 391].

Л. Берковіц звертає увагу як на соціальні та культурні корені домашнього насильства в сім'ї, так і на характер сімейних відносин і загальну ситуаційну подібність агресивної поведінки в сім'ї з іншими типами агресивної поведінки. Крім того, Л. Берковіц підкреслює взаємозалежність жертви і кривдника, приєднавшись таким чином до віктимологічного підходу «грубість породжує ще більшу грубість, а агресивні дії однієї сторони викликають відповідну агресію іншої» [2, с.319].

На думку Л. Берковіц, домашнє насильство завжди породжує агресію; при цьому агресивна поведінка не є придбаною від народження, а формується під впливом навколишнього середовища і є результатом спотвореного процесу соціалізації [2, с. 129-134].

Найбільш переконливою видається точка зору Ю. Антоняна, яка заснована на тому, що «агресивність є властивістю природного характеру, яка проявляється в соціальному плані як насильство. Виникнувши на біологічній основі, агресивність проявляється в якійсь іншій області, а – саме соціальній» [1, с. 112].

Все вищесказане дозволяє стверджувати, що агресію необхідно розглядати і як властивість особистості, що полягає у заподіянні страждань або прагненні їх заподіяти, і як усвідомлені дії людини, спрямовані на заподіяння страждань іншим людям для досягнення певної зовнішньої мети або самозадоволення. Насильство щодо жінок – вид агресивної поведінки та використання сили для нанесення шкоди: від словесних образ і погроз до побиттів і зґвалтування. Жінки набагато частіше, ніж чоловіки, стають жертвами економічного, психологічного, фізичного і особливо сексуального насильства.

Дослідники зазначають, що сутність насильства в сім'ї можна зрозуміти через його причини та фактори.

Так, серед різноманіття причин та факторів домашнього насильства над жінкою ретельно зупинимося на соціально-психологічних факторах. Їх можна умовно поділити на три групи: фактори першої групи, викликані особливостями особистості чоловіка та історією його життя; фактори, викликані історією життя жінки та її особистісними особливостями; фактори, зумовлені особливостями подружніх відносин. Кожний з них може стати визначальним, однак, як правило, до внутрішньо-сі-

мейного домашнього насильства призводить комплекс причин.

До найбільш типових причин домашнього насильства, пов'язаних з особистістю чоловіка, відносяться: батьківський сценарій, в якому батько був матір, чоловік у дитинстві сам був жертвою домашнього насильства; наявність жорсткого традиційного огляду на становище чоловіка і жінки в сім'ї; впевненість чоловіка в безкарності своїх дій; тривожність, занепокоєння, невпевненість чоловіка в своєму домінуючому положенні, прагнення утвердитися в ролі «господаря» за допомогою демонстрації переваги фізичної сили; постійне вживання алкоголю або наркотиків; низький рівень самоконтролю, невміння стримувати свої імпульси; бідність поведінкового репертуару, відсутність навичок соціально прийнятного вирішення конфліктних ситуацій, невміння добиватись бажаного ненасильницькими способами; психопатологія, яскраво виражене бажання нанести іншій людині шкоди.

Для жінок причини, пов'язані з несприятливою життєвою ситуацією в батьківській родині, також виступають як фактори ризику, які призводять до домашнього насильства. Сильна прихильність дівчинки до батька-гвалтівника, гостре бажання завоювати батьківську любов і ніжність спонукає дорослу жінку задовольнити цю потребу зі своїм чоловіком (партнером) у шлюбі. Таким чином, жінка несвідомо, орієнтуючись на батьківську фігуру, вибирає чоловіка з агресивною поведінкою. Якщо дівчинка росте в сім'ї, в якій батько регулярно б'є матір, то вона несвідомо засвоює дану модель відносин між чоловіком і жінкою, оцінює її як прийнятну і демонструє згоду з насильством уже в своєму подружньому житті.

Значну роль відіграють особливості поведінки та особистості жінки, які можуть провокувати і підкріплювати фізичне насильство над нею, такі як, сильна психологічна залежність жінки від чоловіка, яка характеризується такою надмірною пасивністю, що жінка дозволяє чоловіку приймати відповідальність за її життя. Часто психологічна залежність жінки поєднується з її низькою самооцінкою (в даному випадку, жінка абсолютно не вірить в свої сили, сумнівається в своїх здібностях, вважає за краще, щоб рішення з усіх питань приймав чоловік); повна економічна залежність жінки від чоловіка; фізичні недоліки жінки, особливо, якщо вони з'явилися в процесі спільного життя (повнота та інші).

Так, у жінок, які потерпають від різних форм домашнього насильства у сім'ї, відбувається процес формування певних реакцій на травматичні ситуації, що слугують предикатами цілого комплексу хвороб та ускладнень. Серед них дослідники виділяють явище набутої безпорадності та віктимізацію [3]. Явище набутої безпорадності як реакція на повторювані травматичні події характеризується формуванням певної стереотипної системи думок, почуттів, вірувань та моделей поведінки жінки.

До третьої групи причин домашнього насильства по відношенню до жінки відносять фактори, обумовлені подружніми відносинами: високий рі-

вень конфліктності відносин, непримиренність життєвих позицій, що супроводжується агресивними висловлюваннями чи діями; тривала боротьба за владу, домінування і підпорядкування в сім'ї; сприйняття і оцінка фізичного насильства як допустимої норми людських відносин (конгруентність поглядів); низький соціально-економічний статус сім'ї.

Після ретельного дослідження проблеми домашнього насильства за матеріалами наукових та емпіричних розробок, а також публікацій у ЗМІ, нами було розроблено наступні рекомендації для вирішення проблеми запобігання насильству в сім'ї в соціально-психологічному та педагогічному аспектах.

1. Необхідно вчити дітей і дорослих не тільки культурі сімейних відносин, а й культурі управління власною поведінкою, культурі поведінки в конфліктній ситуації і способам виходу з неї.

2. Педагогічна та соціальна політика в школах та інших соціальних інститутах повинна бути спрямована, насамперед, на формування у людини почуття відповідальності за себе і за інших людей. Тільки формуючи і виховуючи в людині потреби і прагнення до саморозвитку можна наблизитися до вирішення проблеми насильства в сім'ї. Необхідно навчати людей (починаючи з дитинства) навичкам саморозвитку, самоорганізації і самоконтролю. Таким чином, увага повинна бути спрямована не тільки на сім'ю, але і на окремо взятую людину, її особистість.

У цьому зв'язку Міністерству освіти і науки, молоді та спорту України необхідно розробити і впровадити педагогічні та соціально-психологічні програми для батьків, педагогів, учнів, спрямовані на формування навичок безконфліктної поведінки та ефективної комунікації; введення в курс шкільної програми з предмета «Охорона безпеки життя» особливого розділу «Особиста безпека дитини» з відповідною інформацією про права дитини та способи самозахисту (телефони довіри; служба у справах дітей, кризові центри тощо); посилення контролю за обов'язковістю виконання закону про загальну середню освіту; робота з педагогічної реабілітації та корекції підлітків з поведінкою, що відхиляється.

3. Через засоби масової інформації необхідно також вести пропаганду ненасильницьких способів вирішення сімейних конфліктів. Необхідна змістовна зміна інформаційно-виховних програм ЗМІ в плані обліку тем насильства в сім'ї. Зокрема, ввести в практику теле- і радіоконсультації та бесіди з проблем правового регулювання сімейних відносин; посилити соціальну рекламу з проблем сімейної політики, цивільних прав сім'ї, виховання дітей; активно залучати громадську увагу до проблеми неприпустимості насильства над дітьми в сім'ї.

4. Міністерству охорони здоров'я України ак-

тивізувати роботу зі створення і підтримки спеціалізованих центрів з проблем запобігання сімейного насильства в кожному районному місті; в тому числі – кризових центрів для жінок і дітей; реабілітаційних відділень для підлітків з девіантною поведінкою і чоловіків, які бажають позбутися синдрому гвалтівника. Розробити та впровадити відповідні соціально-психологічні програми реабілітації жертв сімейного насильства; організувати роботу телефонів довіри при центрах запобігання сімейного насильства, створити служби соціально-психологічного супроводу для сімей груп ризику (приймних, молодих, колишніх ув'язнених, зловживаючих алкоголем, наркоманів та інших). Активно проводити інформаційно-просвітницьку роботу з проблем здоров'я сім'ї; здійснювати розробку методик психологічної корекції для осіб, схильних до застосування насильства.

Висновки. Таким чином, проаналізувавши наукові підходи, теорії, які інтерпретують феномен домашнього насильства стосовно жінок, ми дійшли висновку, що тривалий час в Україні проблема домашнього насильства, зокрема стосовно жінок в сім'ї, вкрай рідко ставала предметом спеціального дослідження, але практика останніх років доводить концептуальне осмислення цього питання на державному рівні. Свідченнями цього є і прийняття нової законодавчої бази в Україні, і створення кризових центрів, і проведення досліджень, і організація науково-практичних семінарів та конференцій. Концептуальне осмислення феномена насильства демонструє наявність різних аспектів цього явища. Але перш за все домашнє насильство – це будь-яка форма фізичного, сексуального чи психологічного насильства, яка загрожує безпеці або здоров'ю членів сім'ї з боку інших членів сім'ї. Формами домашнього насильства вважаються загрози застосування фізичної сили, побої і побиття, сексуальне насильство. Найчастіше жертвами таких дій виявляються жінки. Насильство є процесом, який розгортається за певних умов і характеризується етапністю, що має видимі чи невидимі ознаки. Етапність процесу насильства передбачає його так звану циклічність, здатність до повторення.

Узагальнюючи дані про причини та фактори насильства в сім'ї, можна зазначити, що існує велика кількість причин, що викликають або впливають на прояви домашнього насильства. Але якими б не були причини насильства, вони завжди тягнуть за собою негативні наслідки, з якими жінка-жертва домашнього насильства найчастіше не в змозі впоратися самостійно.

Розробка комплексного підходу до проблеми запобігання сімейного насильства може бути використана з метою поставки в центр суспільної уваги означеної проблеми і інтегрована в діяльність відповідних державних та громадських підрозділів громадянського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонян Ю.М. Преступная жестокость / Ю.М. Антонян. – М.: Просвещение, 1994. – 342 с.
2. Берковец Л. Агрессия. Причины, следствия и контроль / Л. Берковец. – СПб.: Прайм Евронанк, 2001. – 512 с.
3. Валкер Л. Психосоціальна теорія набуті безпорадності. – К.: Winrock International, 2000. – 80 с.
4. Вороніна О.А. Гендер / О.А. Вороніна // Жінка Плюс ... – № 2. – 2001.
5. Данилова О.Л. Психологія восприяття насилія: культурний и гендерний аспекти / О.Л. Данилова // Практикум по гендерной психологии / Под ред. И.С. Клецина. – СПб.: Питер, 2003.
6. Катаев С.Л. Проблемное поле социологии насилія // Соціальне прогнозування та проектування політичних ситуацій та процесів. Матеріали Міжнародної наукової конференції 1-2 березня 2012 року. – Запоріжжя: КСК-Альянс, 2012. – 182 с.
7. Моніторинг стану виконання законодавства України щодо протидії насильству в сім'ї. 2001–2011 роки / О.М. Бандурка, О.Ф.Бондаренко, В.О. Брижик та ін. // За заг. ред. О.М. Бандурки, К.Б. Левченко. – Х.: Видавництво «Права людини», 2011. – 240 с.
8. Савчук О.М. Наслідки подружнього насильства: індивідуально-психологічна перспектива [Електронний ресурс] / О.М. Савчук // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Spec/2002_20-2/30_savchuk_om.pdf.